

РОЛЬ ЦЕРКВИ ТА ПРОСВІТНИКІВ У ПІДГОТОВЦІ ГРЕЦЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1821 року

Проблема співвідношення церкви й революції має особливе значення для вивчення історії грецького національно-визвольного руху. З одного боку, з'ясування питання про церкву дозволяє виявити її дійсну роль у житті суспільства й вплив на розвиток соціальних процесів, а з іншого боку – специфіку національної самосвідомості греків того часу.

За минулі майже два століття вийшла певна кількість робіт, присвячених подіям національно-визвольної боротьби грецького народу проти османського панування. Історіографія проблеми свідчить про те, що історики неодноразово зверталися до висвітлення різних аспектів боротьби і подальшої долі молодої незалежної держави та її місця на політичній карті Європи.

В історіографії грецької революції 1821 року роль церкви та грецького просвітництва у підготовці повстання представлена досить широко. Цінний матеріал для дослідження даної теми містять праці учасників революції: Фотакоса¹, Германа Патрського², К. Метаксаса³, Маркряниса⁴. Існує ряд праць російських вчених XIX ст.⁵ Зокрема, Курганов Ф. аналізує механізм управління в церкві молодої грецької держави⁶. Дослідник Ординський Б.І. розглядає постать Адамантиоса Кораїса як просвітника нових греків⁷. В історіографії XX ст. цією проблемою займалися такі дослідники, як А. Улуян⁸, Г.А. Арш⁹, К.Н. Леонтьєв¹⁰, О.Є. Місюрович¹¹. Серед праць зарубіжних істориків, які займалися проблемами ортодоксальної церкви у незалежній Греції (1821 – 1852 рр.) та історією взаємовідносин країн Європи і молодої Грецької держави, треба відзначити роботи А. Чарльза¹², Домни Донтас¹³, Джона Левандіса¹⁴.

На початку XIX ст. грецька церква входила до складу Константинопольського Патріархату. Патріархові, крім влади, наданої церковними канонами (призначати та звільняти єпископів, судити клір тощо), турки надали повноваження цивільної влади над християнським населенням імперії. Християни безумовно підкорялися церковному суду в питаннях шлюбу й спадкування. Патріархія була формально незалежною від Порти: патріарх обирався християнами, розглядати скарги на єпископів та їхній арешт Порти могла тільки за згодою патріарха. З іншого боку, патріарх був зобов'язаний стежити за лояльністю своїх підопічних стосовно влади, а за безладдя відповідав головою.

Такий порядок мав для грецької церкви вкрай негативні наслідки. З одного боку, він усував перешкоди на шляху росту імперських домагань у Константинопольській патріархії, котра поступово підкорила собі національні Церкви народів, завойованих турками. Так, після падіння Тирновського патріархату всі його єпархії прибрав до рук Константинопольський патріарх. У 60-і роки XVIII ст. Константинопольський патріарх Самуїл підкорив собі болгарську Охридську й сербську Печську архієпископства, які лишалися ще формально незалежними. У негрецьких районах активно проводилася еллінізація, впроваджувалася грецька мова, національне духовництво замінювалося грецьким. Все це створювало ґрунт для майбутніх церковно-національних конфліктів, таких як затягнутий на десятиліття Греко-болгарський церковний конфлікт 1860 – 1870-х рр.

З іншого боку, оскільки претендент на патріарший престол при вступі на посаду повинен був заплатити мито, що не мало чіткої величини, крім інтриг фанаріотів, котрі брали участь у виборах патріарха (а обрання проводилося вузьким колом осіб, а не помісним собором), усе визначалося тим, хто більше заплатить. Можна зробити висновок, що патріарший престол продавався, як на біржі. Симонія (продаж церковних посад) ввійшла у плоть і кров грецького кліру.

Столичне духовництво було так зосереджено на своїх особистих справах, що Патріархія все більше губила живий зв'язок із церковними структурами на місцях, особливо у віддалених від столиці епархіях¹⁵. Створювалися передумови для того, щоб у критичній ситуації місцеве духовництво поводитися незалежно від центра. Російський богослов Ф. Курганов також дійшов висновку, що головною причиною приниженого становища кліру, зловживань і корупції серед духовництва було “дарування Константинопольському патріархові цивільної влади, його призначення цивільним главою всіх підданих Туреччини православного віросповідання і його васальні відносини з Портою. Згідно з положенням патріарха поставлений й інший клір грецької Церкви, особливо ж вищий прошарок його – митрополити, архієпископи і єпископи. Турецький уряд звільнив його від хараджа (поголовної податі) – самого ненависного для християн податку – і тим висунув його з ряду знехтуваної райї (череди); цей клір і пригнічує християн через єпископів і взагалі поставив духовництво в такі ж самі відносини з народом, в яких перебувають поміщики до своїх селян. Тому клір грецький, переважно ж вищий прошарок його й наблизений до уряду, є більше охоронцем інтересів Порти, аніж народу”¹⁶. Таким чином, Ф. Курганов відзначає розподіл усередині самого духовництва за соціальним принципом. Із цією думкою згодний і Р. Клогг, котрий, оцінюючи в цілому позитивну діяльність Церкви в період туркократії, відзначає і певні антицерковні настрої в народі. При цьому він посилається на англійського мандрівника, який побував у Греції в 1820 р. і якому селяни скаржилися, що страждають від трьох бід: священників, кодзабасів і турок (причому саме в такому порядку)¹⁷.

Під час османського ярма грецьке православ'я переживало тяжкі часи не тільки в церковно-адміністративному відношенні. Розкол між столичним і провінційним духовництвом пояснювався ще й занепадом освіти, загальним зниженням рівня грамотності.

При майже повній відсутності світської освіти єдиними культурними центрами в період османського панування були монастирі. В кожному з них мала бути бібліотека, але поступово ці бібліотеки прийшли в занепад. Незважаючи на це, беззаперечною була заслуга церкви у збереженні національної культури й нації як такої, тобто мови, віри й освіти, відповідно до критеріїв національної ідентичності. “Цілком можливо, що нацією була би зовсім втрачена грецька мова, якби її не врятувала церква”, – стверджує митрополит Герман Патрський¹⁸. Про те ж саме пише й Фотакос¹⁹. Це відбулося, в першу чергу, завдяки богослужінню й богослужбовим книгам. Одночасно епоха туркократії викликала до життя таке явище як таємні школи (κρυφα σχολεία). Вони звичайно розташовувалися у притворах храмів і часто функціонували ночами. Викладали в них здебільшого священники, особливо при відсутності вчителів²⁰. Там можна було одержати лише початкову освіту: навчитися читання по Псалтирю й основам церковного співу. Проте, внесок цих шкіл у збереження грецької культури оцінюється високо. Самі греки вважають, що таємні школи, поряд із грецькими училищами в Диміціані, Смірні, Афінах, на Хіосі, в Яніні, а також у Венеції, Одесі, Бухаресті стали тим “троянським конем”, “з якого вийшли герої великої революції 1821 р.”²¹.

Провінційне духовництво, особливо нижче, оскільки жило в тих же умовах, що і його паства, часто саме було провідником національно-визвольних ідей і проповідувало з амвона не тільки християнську чесноту. “Архієреї, – пише Фотакос, – дозволяли священникам читати в церквах молебні Богові, аби Він зміцнив греків у майбутній боротьбі; а духовникам та іншим клірикам дозволяли під час сповіді підбурювати греків до повстання”²². Більше того, деякі архієреї складали спеціальні молитви про рятування від турків.

Отже, церква за часів османського панування грала в цілому позитивну роль у житті грецького народу й об'єктивно сприяла визріванню національно-визвольних ідей. Особливі повноваження Константинопольського патріарха сприяли національній консолідації, хоча й розкладаюче діяли на саме духовництво. Консервативна політика патріархії пояснювалася також острахом погромів і репресій з боку турецької влади. Беззаперечною є заслуга церкви у справі збереження національної ідентичності греків: церква оберігала мову й віру, підтримувала якщо не освіту, то, принаймні, рівень елементарної грамотності населення.

У грецьких землях епоха Просвітництва наступила трохи пізніше, ніж у Західній Європі, приблизно у другій половині XVIII ст. Російський дослідник А. Улуян умовно позначив у цьому процесі два етапи, межею між якими стала Французька революція²³. У грецькій історіогра-

фії розроблена більш докладна періодизація Просвітництва. Великий фахівець із проблем грецької культури К. Дімарас вважає правомірним розділити історію грецького Просвітництва на три етапи. Перший етап – середина XVIII ст. – 1774 р. – Дімарас пов'язує з ім'ям Вольтера, тому що в цей час твори великого французького мислителя перекладаються на грецьку мову, його ідеї проникають у середовище освічених греків. К. Дімарас називає цей період Передпросвітництвом, оскільки це був час, коли почалося засвоєння західних ідей. Власне Просвітництвом К. Дімарас визначає другий етап, окреслюючи його 1774 р. – кінець XVIII ст., початкова межа якого припадає на рік підписання Кючук-Кайнарджийського договору (1774 р.) між Росією та Османською імперією. Цей договір створив досить сприятливі умови для розвитку грецької економіки й культури. У цей час письменники вже шукають рішення власне грецьких проблем з позицій Просвітництва: це Д. Катардзіс і прихильники запропонованого їм способу вирішення мовного питання, Рігас Велестинліс, що висунув ідею федеративної держави для балканських народів. Третій і заключний етап грецького Просвітництва припадає на першу чверть XIX ст. до 1821 р., він орієнтований на ідеологічну підготовку національного звільнення й створення незалежної держави. Найвизначніший представник цього періоду – А. Кораїс.

У грецькому Просвітництві можна виділити два напрями: теоретичне, тобто розвиток суспільної думки, і практичне, тобто діяльність з розширення мережі навчальних закладів і підвищення рівня освіти. Тому епоху Просвітництва в Греції часто називають новогрецьким Відродженням. Центрами грецької культури на той час були міста Венеція, Париж, Відень, столиці Дунайських князівств Яси й Бухарест, на території Османської імперії – Яніна. Головними провідниками ідей Просвітництва серед греків були фанаріоти, оскільки вони були тісно пов'язані із французькими освітою і культурою. Велике значення мали Іонічні острови й Венеція, що пов'язували Грецію з Європою через італійську культуру, а також греки діаспори, серед яких було багато меценатів. Розповсюджувачами західного впливу були й купці, котрі, як помітив Фотакос, везли на кораблях з Європи не тільки товари, але й ідеї²⁴.

У грецькій історіографії прийнято вважати, що разом з носіями Просвітництва знаходились також і його супротивники. Вважається, що найбільший опір Просвітництву здійснювала церква. З іншого боку, американський дослідник Ч. Фрезі цілком слушно говорить про те, що Патріархія була енергійною захисницею грецької освіти²⁵, підтвердженням чого служить практична діяльність церкви. У період турецького ярма Патріархія створила й підтримувала цілу мережу навчальних закладів, у яких викладалися, у першу чергу, церковні дисципліни. Ще патріархом Геннадієм Схоларієм (1453 – 1459) була заснована Патріарша школа в Константинополі. У другій половині XVII ст. відкрилася школа в м. Яніні, де викладав Євген Вулгарис, згодом поставлений на чолі заснованої в 1753 р. Академії у Ватопедському монастирі в Афоні. Були відомі також Мосхопольська й Патмосська школи. Судячи з того, хто в них викладав, ці школи не уникли впливу ідей Просвітництва: Є. Вулгарис був перекладачем не тільки Вергілія, але й Вольтера, а його соратник Н. Феотокіс надрукував книгу з викладом вчення цього великого французького мислителя. Крім того, за свідченням Феотокіса, священики, що підтримували ідею повстання, вважали його релігійно виправданим, оскільки Бог усіх людей створив вільними²⁶.

Консервативна політика Патріархії викликала відповідну реакцію просвітителів. Наприклад, у відповідь на "Отеческое повчання" Адамантиос Кораїс написав "Братське повчання", у якому закликає греків до повстання. Взагалі, А. Кораїс дуже багато зробив для розвитку грецької культури й освіти. Він відомий як мислитель, публіцист, видавець. Кораїс друкував у першу чергу давньогрецьких авторів: Гомера, Гіппократа, Марка Аврелія, байки Езопа. Він багато жертвував на розвиток народної освіти, даром розсилав сотні екземплярів виданих їм книг, тому що був переконаний, що бажання волі зростає в душі людини завдяки освіті. Кораїс уособлює цілий напрямок у національно-визвольному русі. Фотакос говорить, що саме національно-визвольний рух мав би "поліпшити й поширити освіту шляхом заснування шкіл скрізь, де проживали греки й християни на Сході, так щоб увесь світ просвітився, і через грецьку освіту об'єдналися дух і ціль греків, і в такий спосіб склалася б сильна держава з єдиною вірою"²⁷.

Ідею Кораїса підтверджує митрополит Герман Патрський, який писав, що освічені греки у XVIII ст. ще важче переносили османське ярмо і в них усе сильніше ставало бажання волі²⁸.

Освіта переконувала, що “відмовитися від своєї волі – це означає відмовитися від своєї людської гідності, від прав людини, навіть від її обов’язків”²⁹. Таким чином, греки запозичили ідею європейського Просвітництва про соціальне звільнення, але трансформували її в ідею звільнення національного. Одягаючи ж свою національну ідею в православні вбрання, вони поводитись у точній відповідності з думкою Руссо, що “при народженні націй релігія є знаряддям політики”³⁰.

Освіта вносить у свідомість греків почуття історизму. Видання античних авторів, розширення системи освіти прищепили грекам свідомість свого зв’язку з античністю, але цього було замало; тому для більшості греків, які насправді не знали історії, почуття історичної спадкоємності від античної стародавності залишалось всього лише почуттям. Таким чином, накладення античної традиції, що відроджувалася, на візантійсько-православну і привело греків до того, що “віра й національна свідомість ототожнилися й хрест став національно-політичним символом”³¹.

Грецька суспільна думка йшла в межах західної освіти. Головним підсумком грецької освіти була не стільки модернізація, скільки вестернізація суспільної свідомості. Однак, ідея лібералізації суспільного життя не одержала на той час широкого поширення серед греків, вона була надбанням декотрих освічених людей (частіше представників діаспори) і знайшла своє відображення в створенні першої грецької конституції, яка залишилася лише на папері, в той час як ідея національного звільнення отримала від освіти потужне підживлення. Іншими словами, той самий дух індивідуалізації, що у Франції перетворився на звільнення особистості від станових уз і руйнування старих соціальних зв’язків, на грецькому ґрунті перетворився в заклик до звільнення нації.

Практична діяльність просвітителів, а саме: розширення мережі навчальних закладів, видання творів античних авторів і сучасних західноєвропейських письменників і філософів (Вольтер, Корнель, Расін, Боккаччо), поява перших грецьких газет (“Ефемеріс” й “Логіос Гермес” у Відні, “Афіна” й “Меліса” у Парижі) – все це значною мірою сприяло національній консолідації греків, що мешкали як в Османській імперії, так і за її межами.

Епоха освіти в Греції завершується 1821 роком, початком війни за незалежність. “Те, що в епоху освіти належало сфері розуму, повинне було бути переведене в суспільну колективну дію. У суспільній колективній дії мусила бути виявлена ця віра людини в те, що він... зовсім вільно й самочинно може змінювати людське суспільство, змінювати ходу історії, що він у цьому відношенні нічим не зв’язаний, що він повинен проголосити й здійснити своє право й волю”³².

Важливим стимулом розвитку визвольної ідеології стала Велика Французька революція й ідеї європейської освіти, перенесені на грецький ґрунт. Вони сприяли становленню нової риси – історизму – у свідомості греків, а також розвитку практичного освітництва, розширенню мережі навчальних закладів і впровадженню європейської освіти. Саме завдяки ідеям освіти греки стали усвідомлювати себе греками, а не ромеями, оскільки Османська імперія, продовжуючи традиції Візантії, була наднаціональною, тобто ділила своїх підданих за конфесіональною, а не національною ознакою.

Особливу роль у підготовці національного звільнення зіграла церква. Православна ідеологія, безумовно, суперечить розвитку будь-яких форм національної самосвідомості, пропованих освітою. Напередодні революції, однак, ідеї освіти в представників духівництва посідають таке ж чільне місце, як і християнські. З іншого боку, слід зазначити величезний внесок церкви у збереження національної ідентичності – віри, мови й освіченості у період турецького ярма. Ця заслуга церкви підтримувала її суспільний авторитет і сприяла тому, що національно-визвольний рух на певному етапі набув релігійного забарвлення.

¹ Φωτακος. Απομνημονευματα. – Αθηναί, 1960.

² Γερμανος Π.Π. Απομνημονευματα. – Αθηνα, n.d.

³ Μεταζας Κ. Απομνημονευματα. – Αθηνα, n.d.

⁴ Μακρυγιαννης. Απομνημονευματα στρατηγου Μακρυγιαννη. // Απαντα Μακρυγιαννη. Ν.π., n.d. Τ. 1.

- ⁵ Див.: Анфим, игумен. Церковь Королевства Новогреческого // Прибавления к "Смоленским епархиальным ведомостям". – 1866. – № 19; Палеолог Г., Сивинис М. Исторический очерк народной войны за независимость Греции и восстановления королевства при вмешательстве великих держав России, Англии и Франции. – Т. 1–2. – СПб., 1867; Феоктистов Е. Борьба Греции за независимость. – СПб., 1863.
- ⁶ Курганов Ф. Устройство управления в Церкви Королевства Греческого. – Казань, 1871.
- ⁷ Ордынский Б.И. Адамантий Корай, просветитель новых греков. // Русская беседа. – 1857. – Кн. 3
- ⁸ Улуныя А. Политическая культура греческого и болгарского Просвещения (к. XVIII – нач. XIX вв.). // От Просвещения к революции: из истории общественной мысли нового времени. – М., 1990.
- ⁹ Арш Г.Л. Ригас Велестинлис – греческий революционер-демократ, борец против османского ига (его практическая революционная деятельность). // Балканский исторический сборник. – Вып. 1. – Кишинев, 1966.
- ¹⁰ Леонтьев К.Н. Плоды национальных движений на православном Востоке. // Леонтьев К.Н. Цветущая сложность. – М., 1992.
- ¹¹ Мисюревич О.Е. "Восстань, о Греция, восстань!" Рождение греческой независимости глазами современников. – Симферополь, 1998.
- ¹² Charles A. Frazee. The Orthodox Church and Independent Greece, 1821 – 1852.
- ¹³ Domna Dontas. Greece and the Great Powers 1863 – 1875, IBS. – Thessaloniki, 1966.
- ¹⁴ John Levandis. The Greek Foreign Debt and the Great Powers 1821 – 1889. New York, 1944.
- ¹⁵ Runciman S. The Great Church in Captivity. – Cambridge, 1968. – P. 223.
- ¹⁶ Курганов Ф. Устройство управления в Церкви Королевства Греческого. Казань, 1871. – С. 59 – 60.
- ¹⁷ Clogg R. Συνομη ιστορία της Νεωτερης Ελλάδας. – Αθηνα, 1992. – P. 68.
- ¹⁸ Γερμανος Π.Π. Απομνημονευματα. – Αθηνα, n.d. – Σ. 75.
- ¹⁹ Φωτακος. Απομνημονευματα. – Αθηναι, 1960. – Σ. 38.
- ²⁰ Φωτακος. Απομνημονευματα. – Αθηναι, 1960. – Σ. 44.
- ²¹ Παπαγιαννης Α. Μαντινειακα μοναστηρια. – Αθηναι, 1977. – Σ. 219.
- ²² Φωτακος. Απομνημονευματα. – Αθηναι, 1960. – Σ. 56.
- ²³ Улуныя А. Политическая культура греческого и болгарского Просвещения (к. XVIII – нач. XIX ст.). // От Просвещения к революции: из истории общественной мысли нового времени. – М., 1990. – С. 209.
- ²⁴ Φωτακος. Απομνημονευματα. – Αθηναι, 1960. – Σ. 53.
- ²⁵ Frazee Ch.A. The Orthodox Church and Independent Greece. 1821 – 1852. – Cambridge, 1969. – P. 7.
- ²⁶ Φωτακος. Απομνημονευματα. – Αθηναι, 1960. – Σ. 56.
- ²⁷ Φωτακος. Απομνημονευματα. – Αθηναι, 1960. – Σ. 25.
- ²⁸ Γερμανος Π.Π. Απομνημονευματα. – Αθηνα, n.d. – Σ. 75.
- ²⁹ Руссо Ж.-Ж. Об общественном договоре. – М., 1938. – С. 8.
- ³⁰ Руссо Ж.-Ж. Об общественном договоре. – М., 1938. – С. 37.
- ³¹ Κορδατος Γ. Η κοινωνικη σημασια της ελληνικης επαναστασεως του 1821. – Αθηναι, 1977. – Σ. 62.
- ³² Бердяев Н.А. Смысл истории. – М., 1990. – С. 113.